

Небојша Максимовић

Филолошка гимназија у Београду

nebmaxva@yahoo.com

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ У ОКВИРУ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ 1929–1941. ГОДИНЕ

Айсџиракџи: Културне прилике становника ваљевског краја сагледане су кроз развој штампе, биоскопа, позоришта, удружења грађана као и кроз деловање Ваљеваца у граду на Колубари на музичком и ликовном плану. Ваљевци који су радили у културним институцијама и били прегаоци уздизања културне свести својих суграђана, били су предмет анализе у раду. Циљ рада био је да се упореде културне прилике у ваљевском крају у односу на Дринску бановину и Краљевину Југославију. Посебна пажња посвећена је анализи развоја штампе и месту које су локални часописи имали у односу на остатак државе, отварању и модернизацији нових биоскопа и репертоару који је био приказиван, као и квалитету позоришних представа које су гостујуће трупе изводиле у Ваљево. Приказане су радне биографије најважнијих појединца који су били заслужни за постављање темеља у музичкој и ликовној делатности. Од многобројних удружења грађана који су деловали у међуратном периоду, посебна пажња је поклоњена Народној књијници и читаоници, Колу српских сестара, Радничком културно-уметничком друштву *Абрашевић*, и Соколском друштву.

Кључне речи: штампа, биоскопи, позориште, музичка и ликовна култура, удружења грађана, Соколско друштво.

CULTURAL SITUATION IN THE VALJEVO REGION AND DRINA PROVINCE FROM YEAR 1929 TO 1941

Abstract: This paper presents cultural situation in the town of Valjevo through development of newspapers, cinema, theatre and other cultural organizations, as well as through activities of township in relation to music and art. This paper analyses people who were working in cultural institutions in Valjevo and were the founding stone of cultural upbringing of their fellow citizens. The aim of the paper is to make comparison between town`s cultural circumstances and circumstances in Drina Province, that is in Kingdom of Yugoslavia. The special attention was paid to the development of

newspapers and influence local papers had in other parts of the country, then opening and modernization of cinema, the list of movies presented and quality of theatre performances from different theatre groups. The biographies of people who were most involved in development of art and music are presented in this paper. Among the many associations of citizens who have been active in culture during the interwar period, special attention was given to the National Library and Reading Room, Serbian Sisters circle, folk ensemble Abrasević and Sokol movement.

Key words: newspapers, cinema, theater, music and fine arts, civic associations, Sokol movement.

У периоду од краја Првог светског рата до завођења личног режима краља Александра Карађорђевића, у културном животу Ваљева није било догађаја који су изашли из устаљеног и постојећег оквира. Први ваљевски часопис *Народни учитељ*, лист за народно просвећење, покренут јануара 1923. године, излазио је само у тој години.¹ У граду је од 1910. године постојао и непрекидно радио један биоскоп. Ваљево није имало професионално позориште и грађани су имали прилике да спорадично, гледају наступе путујућих позоришта. Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* обновило је свој рад после Великог рата,² али је због свог политичког карактера било на удару власти па је његов рад често забрањиван, најдуже у периоду диктатуре од 1929–1932. године. Певачко друштво *Чика Љуба* основано је 1923. године, а две године касније Грађански музички клуб.³ Иницијативом професора музике Живорада Грбића основано је у Ваљеву 1929. године Певачко друштво *Занатлија*.⁴ На почетку XX века у ликовној култури у Ваљеву превладавао је аматеризам, а повремена културна дешавања, у виду гостовања професионалних изложби, осветљавала су ликовну сцену града. У истом периоду Ваљевци су се масовно окупљали око многобројних удружења грађана, где су покушавали да културни живот у граду учине што богатијим и разноврснијим.

Штампа и издавачка делатност

Према писању београдског *Новинарског гласника*, чланак који је у целисти пренео лист *Глас Ваљева*, дао је преглед стања штампе у Југославији за 1934. годину: „Подручје Београда, Панчева и Земуна има 174 листа и то 4 дневна, 22 недељна, 68 месечних и 80 повремених... Савска бановина

¹ Трипковић, 1980, 198; Ранковић, 2002, 98; Ранковић, 1977, 36.

² Ранковић, 2002, 96.

³ Трипковић, 1980, 200.

⁴ Ранковић, 2002, 109.

има 316 листова и то 7 дневних, недељних 41, месечних 87 и повремених 183. Дравска бановина има 129 листова, од којих 6 дневних, 31 недељни, 44 месечна и 49 повремених. У Дунавској бановини има 112 листова и то: 4 дневна, 23 недељна, 38 месечних и 37 повремених. Моравска бановина има 12 листова од којих 10 недељних и 2 повремена. Приморска бановина има 17 листова, 2 дневна, 10 недељних и 5 повремених. Зетска бановина има 15 листова, 13 недељних и 2 повремена. Врбаска бановина има један дневни лист *Врбаске новине*. Вардарска бановина има 10 листова од којих је најважнији *Варгар* који излази три пута недељно. Дринска бановина има 36 листова око којих 2 дневна, 10 недељних, 7 месечних и 17 повремених.⁵

На основу овог извештаја се види да Подручје Београда, Панчева и Земуна, као и Савска, Дравска и Дунавска бановина имају од четири до десет пута више листова које објављују у односу на Дринску бановину док су Моравска, Приморска, Врбашка и Вардарска бановина далеко заостају по броју објављених листова у односу на Дринску бановину. Извештај из *Новинарској тласника*, нам индиректно показује где се налазе Ваљево и Дринска бановина, 1934. године у односу на остатак државе у привредном, културном, политичком и друштвеном смислу. По њему, и Ваљево и Дринска бановина спадају у средње развијену привреду и културу, и средње развијен политички и друштвени живот, у односу на остатак Краљевине Југославије.

Број листова и часописа који су излазили у Краљевини Југославији 1939. године био је 1.245, од чега је било 46 званичних, 210 политичких, 63 научна, 160 верских, 31 здравствени, 116 за културу, 51 уметнички, 92 господарска, 15 туристичких, 216 сталешких и 245 осталих. У Дринској бановини излазило је укупно 37 листова и часописа, од чега је један био званични, 4 политичка, 2 научна, 11 верских, 4 културна, 4 господска, 5 сталешких и 6 осталих.⁶ У целој ваљевској области у истој години излазило је само један лист и то *Ваљевски тлас*.

У међуратном периоду у Ваљево излазило је више листова. Неки су се гасили а да нису ни прешли једноцифрени број, док су други опстали на сцени скоро целу деценију. Први који је почео да излази у Ваљево после Првог светског рата, био је *Глас радника и сељака*, у власништву комунисте Драгојла Дудића из села Клинци. Лист је основан 1927. године, а уредник је био Никола Ковачевић, адвокатски приправник. Првенствено се бавио проблематиком сељака и села, и њиховом улогом у савременом

⁵ Глас Ваљева, бр. 13, 1.IV 1934, 2.

⁶ Статистички годишњак 1940, 1941, 374; Југославија 1918–1988, статистички годишњак, 1989, 395.

друштву. Излазио је једном недељно и штампан је у штампарији Дими-трија Славуја. Изашао је само четири пута, док званично није забрањено његово објављивање. Постоји и друга заступљена теза историчара, да је лист престао да излази, завршетком скупштинских избора у септембру 1927. године, јер му је превасходна намена била популарисање кандидата Републиканског савеза радника и сељака.⁷

У јуну 1928. године у Ваљеву је почео да излази лист *Глас Ваљева*⁸. Профилисао се као привредно-културни и ванпартијски лист. Од 1928. до 1936. године излазио је једном недељно, а у последње две године пред рат, излазио је три пута месечно. Његов утицај на јавно мњење зависио је од тога да ли је у уредништву било либералних или конзервативних снага. Уређивачку политику листа кројили су: адвокат Момчило Митровић (1929–1930. и 1935–1936), професори Јован Бабић (1928) и Милутин Никетић (1928–1929), учитељ Недељко Савић (1930–1935), и правни референт Владета Младеновић (1940–1941). Власници листа су били: Петар Тодоровић директор Ваљевске банке и председник Удружења привредника (1928–1932), Петар Тадић апотекар, у име Издавачког одбора (1932–1933), Милан Гођевац трговац, у име Ваљевске трговачке омладине и Власничког одбора (1933–1934. и 1940–1941), Живота Ђермановић адвокат, у име Власничког одбора (1934–1936). На власника листа Животу Ђермановића⁹ као декларисаног левичара, имала је утицаја КПЈ, при уређивању листа и његовој концепцији. Лист *Глас Ваљева* је најдуже излазио у међуратном периоду, био је слободне речи, најобјективнији и најистинитији у својим чланцима. У листу су разматрана привредна, политичка, културна и друштвена питања: анализирано је пословање државе и града Ваљева у претходној години, коментарисани новодонети закони и давани извештаји о раду Окружног суда и Општине ваљевске. Једну четвртину листа чинили су мали огласи. Сталне рубрике у листу биле су: *Међу нама*, *Весџи*, *Дојис из народа*, *Сјорџи*, *Објаве*, *Писмо са села*, *Ојласи*, *Из љивреде* и *Прича из књижевности*. Већина информација која се објављивала у листу била је преузета из извештаја локалних установа као и из опште државне и стране штампе. Сарадници окупљени око листа били су различитих занимања и интересовања, заједничко им је да нико од њих није био новинар. Социјалиста Миљко Кораћ, следбеник Драгише Лапчевића био је најактивнији сарадник листа. Прилоге о људима и појавама из историје Ваљева и ваљевског краја објављиво је

⁷ Трипковић, 1980, 200; Ранковић, 2002, 105.

⁸ Ранковић, 2002, 107.

⁹ У политичком погледу нагињао је демократама али је 1935. године победио на изборима за посланика на листи Удружене опозиције као члан бивше Земљорадничке партије.

у *Гласу Ваљева* професор Љубомир Павловић. Чланови КПЈ су се често оглашавали у овом листу, првенствено лекар Милош Пантић и Драгојло Дудић. Лист је 1932. године у Ваљеву имао 392 стална претплатника, у већини: трговаца, занатлија, кафеџија, рентијера, друштава и установа. Иако је, по оцени квалитета новина коју је извршио београдски *Новинарски гласник*, био на четвртном месту између тридесет шест листова колико их је излазило у дринској бановини, *Глас Ваљева* је био више пута забрањиван.¹⁰

Поводом тридесетогодишњице ваљевског *Соколског друштва*, а у сврху пропаганде и васпитног дејстава,¹¹ публикована су два броја листа *Соколског јоклича* 1936. године у Ваљеву. Власник је било *Соколско друштво Ваљево*, а уредници су били професори Гимназије у Ваљеву, Никола Храњец и Миливоје Мандић.¹² Главна тема оба ова броја било је обележавање тридесет година од почетка рада *Соколског друштва Ваљево* и достигнућа која су урађена у том периоду а у вези са самим радом Друштва. Све информације које су презентоване у листу су строго омеђене радом и идеологијом самог *Соколског друштва*. Концепција оба броја листа је заснована на саморекламирању *Соколског друштва Ваљево*, тако да није чудно што лист није оправдао очекивања покретача да прерасте оквире *Соколског друштва Ваљево* и да се прелије на *Соколску жују Београд*. Објављивање *Соколског јоклича* завршило се са једина два броја на по четири стране. Лист *Соколски јоклич* сматра се првим спортским листом Ваљева.

Лист *Наша реч*, за економска, друштвена и културна питања, како га је само уредништво профилисало, објављен је први пут у лето 1936. године. Бавио се спољном и унутрашњом политиком државе и међународним односима у свету непосредно пред Други светски рат. За кратко време колико је излазио, у вези са спољнополитичком ситуацијом у свету, посебна пажња била је усмерена на грађански рат у Шпанији и на став Француске према новонасталом ратном сукобу на Пиринејском полуострву. У унутрашњој проблематици истицано је хрватско питање као најважнији унутрашњи политички проблем државе и давани су предлози за његово решавање. Посебна пажња посвећивана је локалним питањима, тако да се кроз рубрику *Актуелни проблеми* расправљало о систему школског ва-

¹⁰ Ранковић, 2002, 132; Вујић, Сикирица, Нинић, Јоксимовић, Илинчић, Трипковић, 1967, 164-165.

¹¹ Димић, 1997а, 453.

¹² Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, 66-930-1329; На основу захтева професора Николе Храњец и Миливоја Мандића, Министарство просвете Краљевине Југославије је, 11. јуна, одобрило излазак листа *Соколски поклич*.

спитања, изградњи нове електричне централе у граду, синовима сељака који беже са села, проблему побачаја, друштвеним проблемима паланке, док се кроз рубрику *Наша средина*, критиковао рад локалне самоуправе и корумпираних такозваних *кафанских* политичара. Овај лист као прикривено гласило КПЈ, уређивао је комуниста и студент права Милијан Јеремић, који је уједно и званично био власник листа. Гесло групе младих људи који су радили на овом листу био је „Хоћемо да радимо” и то је објашњено у првом броју *Наше речи* на насловној страни.¹³ Штампан је у штампарији Димитрија Славуја, и излазио је два пута месечно. Забрањиван од полиције успео је да изађе пет пута. Код последња два броја листа промењен је власник и уредник, због одласка на одслужење војног рока Јеремића, тако је нови власник и уредник постала студенткиња филозофије Даринка Селенић. Сарадници су били млади комунисти Ваљева окупљени око Омладинског клуба интелектуалног рада *Окир*. Може се претпоставити да су чланови *Окира*, који су и били носиоци *Наше речи*, преузимали информације за свој лист из француских часописа које је Народна књижница и читаоница добијала од Француско-српског клуба, и да су писали делимично под њиховим утицајем. Иницијатор покретања листа био је водећи комуниста Ваљева др Милош Пантић, па је и очекивано да је начин писања у листу био обојен комунистичком идеологијом.

Гласило ваљевског огранка Југословенске радикалне заједнице, лист *Ваљевски њлас*, декларисан у свом поднаслову као независан лист, почео је да излази у фебруару 1937. године. Као недељни лист излазио је до краја маја исте године, у петнаест бројева. Власник листа је био др Панта Јанковић, а уредник Крста Брајовић.¹⁴ Штампан је у штампарији Димитрија Славуја. Иако је био гласило владајуће партије, имао је најбољу концепцију и најобјективније чланке од свих других локалних листова. Већина чланака који су објављени у листу, била је заснована на информацијама из опште југословенске и светске штампе, осим прилога који су се бавили локалном средином. У листу су сталне рубрике биле спољна и унутрашња политичка питања, спортска рубрика и прича *Ваљевској њласа*. Како је лист излазио само у пролеће 1937. године, чланице у вези са спољном политиком се претежно односе на грађански рат у Шпанији, а у вези са унутрашњом политиком доминира хрватско питање. У вези са локалном средином *Ваљевски њлас* је пратио изградњу започете елек-

¹³ *Наша реч*, бр. 1, 15. VII 1936, 1; Вујић, Сикирица, Нинић, Јоксимовић, Илинчић, Трипковић, 1967, 238; Уводни чланак „Хоћемо да радимо” написао је др Милош Пантић.

¹⁴ Ранковић, 2002, 133.

тричне централе у Ваљеу, давао је извештаје из Окружног суда, бавио се хигијеном уста и своју пажњу је усмеравао на удружења грађана у вароши. Уредништво листа су чинили водећи интелектуалци града: Стеван Јешић, Никола Храњец, др Бранко Кеслер, Бошко Костић, Бранко Драговић, Ростислав Плетњев, Владимир Јавор и други.

У Ваљеу је у периоду између два светска рата излазио и лист службеног карактера, *Ваљевска окружна самоуправа, гласник ваљевске области*. Био је службени орган Окружног одбора Округа ваљевског и уређиван је од стране окружних деловођа. Излазио је двонедељно у формату од 46 cm, од 1906. до 1929. године (до 1912. године излазио је једном недељно). Садржину листа чинили су протоколи са седница Скупштина, конкурси локалних државних органа, текуће новости, статистички прегледи, савети пољопривредницима, књижевни прилози и друго.

Листови су имали обавештајну и информативну функцију, упознавали су становништво са обавезама које је власт стављала пред њих. Када је у питању била унутрашња политика највише простора у листовима је заузимала владајућа политичка партија. Локалним листовима били су важни односи локалне општинске самоуправе са главним градом Београдом, као и са центром бановине, градом Сарајевом. Светска политика и тренутно место које Краљевина Југославија заузима на међународној сцени, били су чести на насловним страницама листа. Захваљујући путописима, одлазило се у мислима у егзотичне, никад виђене земље. У штампи се могло сазнати и о најобичнијим, свакодневним стварима и догађајима: о наступима певачких дружина, гостовању путујућих позоришта, приватним часовима из страних језика, становима који се оглашавају за давање под кирију, женама које су напустиле мужеве, па их се исти одричу, здравственим билтенима, црним хроникама у којима су описивани догађаји који су згражавали провинцијски менталитет и извештајима општинске управе о комуналним проблемима града. О погодности оглашавања ваљевски трговци су обавештавани кроз огласе уредништва листа, да би закупом огласног простора од стране трговаца листови били економски одрживи.

Сви ови локални листови који су излазили у Ваљеу у међуратном периоду, били су једним делом необјективни и нетачни, али не може им се оспорити данашња историјска вредност, јер када се посматрају у контексту тадашњег времена, да се разлучити битно од неважног и тачно од неистинитог.

У међуратном периоду у граду на извору Колубаре издавачка делатност била је доста скромна. Како су у Ваљеу постојале три штампарије: у власништву Димитрија Славуја, удружења *Чика Љуба* и власништву Влајка Вујића, углавном су се штампала издања приватних лица. Из

области књижевности штампане су песме др Миливоја Миленковића, *Ушисци и узбуђења*, *Акорди времена* и *Ново доба*, нова поезија, нова критика. Др Радомир Теодосијевић објавио је позоришни комад *У изабраном врџлоју*, а Лука Јовановић роман *Син беде*, који је забрањен у јануару 1936. године. Ваљевац и песник Драгољуб Илић објављивао је повремено своју поезију у локалним листовима. *Удружење Ваљеваца и Ваљевки у Београду*, штампало је 1926. године публикацију *Наша нахија и Календар Колубара за 1936. годину*.

Пет књижара у Ваљеву покушавале су да популаришу књигу и да допринесу њеном ширењу и утицају на становништво града. Неке од њих бавиле су се и издавањем разгледница Ваљева. Висока цена књига која није била доступна свима, утицала је да књига не буде популарна и да не буде заступљена у оној мери у којој је била потребна локалном становништву.¹⁵

Позориште и биоскопи

Прва представа коју су Ваљевци одиграли у свом граду је била Стеријино позоришно дело *Светислав и Милева*, забележено је у *Србским новинама* од 23. фебруара 1860. године. *Ваљевско добровољно друштво за театарска представљања* како се звала прва позоришна дружина, помиње се дванаест година касније у писму које управа Ваљевске читаонице шаље Народном позоришту у Београду, у коме наводи да је у претходном периоду извело 14 позоришних дела.¹⁶

Последњих деценија XIX и почетком XX века, била су честа гостовања путујућих позоришта у Ваљеву. Радо виђени гости у граду на Колубари биле су позоришне трупе под вођством Фотија Иличића, Исаила Јокића, Љубомира Рајачића и Драгутина Крсмановића.

Аматерско друштво Абрашевић, имало је и позоришну секцију која је изводила позоришне комаде: *Хајдук Станко*, *Смрт Косије Абрашевића*, *На синциру*, *У руднику* и друга позоришна дела. Иако скромним аматерским покушајима, друштво *Абрашевић* дало је допринело развоју позоришне уметности у Ваљеву.¹⁷

У Краљевини Југославији у сезони 1934/35. постојало је и радило 28 позоришта од чега су: 24 била стална и 4 путујућа, 19 аматерских и 9 дилетантских позоришта. На простору Дринске бановине постојало је свега једно стално позориште које је било професионално.¹⁸ У сезони 1938/39.

¹⁵ Трипковић, 1980, 199 - 202.

¹⁶ Напред, бр. 2309, 23. IV 1993, 20.

¹⁷ Трипковић, 1980, 73.

¹⁸ Статистички годишњак 1934–1935, 1936, 332.

у Краљевини Југославији број позоришта се повећао на 44 од чега су: 35 била стална и 9 путујућих, 24 професионална и 20 дилетантских. На простору Дринске бановине радило је и даље само једно професионално и стално позориште.¹⁹ У ваљевској области није радило ни једно стално, ни путујуће позориште као ни једно професионално или дилетантско.

У међуратном периоду у Ваљеву је био развијен позоришни аматеризам. Покушај стварања професионалног, сталног позоришта, уочи рата, није успео. Путујуће позоришне дружине гостовале су у међуратном периоду у Ваљеву, а такође су гостовала и професионална позоришта из других места, што се може видети на примерима ансамбала *Београдске комедије*, Народног позоришта из Пожаревца, Животићевог позоришта из Београда, Државног позоришта из Сарајева и путујућег позоришта *Сложна браћа*.

У свечаној сали Официрског дома, Државно позориште из Сарајева је у мају 1931. године одржало више позоришних представа. Позоришна дела која су била изведена пред публиком у Ваљеву су: *Црквени миш*, *Ревизор*, *Три њуша венчани*, *Тоџаз*, *Скамјоло*, *Квадравиура круја* и опроштајна представа *Мајсторица ружа*.²⁰ Своје гостовање поновили су и следеће године са репертоаром представа: *Ойело*, *Госпођа министарка*, *Црквени миш*, *Кошћана*, *Зона Замфирова* и *Чудна комедија*. Због застарелог репертоара по оцени позоришног критичара Боривоја Стојковића, Сарајлије су наступале у полупразној сали.²¹

Глумац Боривоје Јевтић, стални члан ансамбла Државног позоришта из Сарајева дао је другачије виђење свог гостовања у Ваљеву. Поводом турнеје сарајевског позоришта по Србији, Јевтић је своја запажања објавио у виду путописне репортаже под назива „С глумцима по Дринској бановини” у листу *Полиџика* у броју 8314, од 4. јула исте године. „У Ваљеву је Позориште наишло на фину љубазност г. Боре Петровића, среског начелника, који је разумевао глумачке настраности као део „дара Божијег”... Чак смо и једну представу приказали у природи, међу багремима, у војничком логору, на импровизованој позорници и у завесама које је благ ветар надимао као једра... Никада у току ове турнеје, нисмо имали више публике као на овој војничкој представи, и никада благородније. Има их међу овим војницима, који никада нису ни видели позориште.”²²

Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу, први пут је наступало у *Гранд хоџелу* у Ваљеву крајем септембра 1931. године. Поред

¹⁹ Статистички годишњак 1940, 1941, 374.

²⁰ Глас Ваљева, бр. 22, 31. V 1931, 3.

²¹ Ранковић, 2002, 126.

²² Андрић, 1985, 194.

гостовања у Ваљеву у току сезоне 1931/1932. године, гостовало је и у Смедереву и Крагујевцу. До краја новембра одржано је 36 представа у граду на Колубари. Представе које је позориште из Пожаревца извело пред ваљевском публиком биле су: *Одложена ноћ*, *Месечар*, *Поручник царевог јарде*, *Он и његова сестра*, *Госпођа министарка*, *Лесковчани у Паризу*, *Тамо далеко*, *Ана Каренина*, *Карлова шетња*, *Девојачка клетва*, *Дуила јуница*, *Хасанајиница* и *Живи леш*. У сезони 1932/1933. године, 8. октобра, пожаревачко позориште је прво гостовало у Ваљеву, па у Крагујевцу. Колико се позориште задржало у Ваљеву и које је представе изводило, није познато. У последњој сезони свога постојања, 1933/1934. године, Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу, своју сезону почело је у Ваљеву 10. октобра са представама: *Београд некад и сад*, *Заседна соба*, *Хасанајиница*, *Пој Гира* и *Јој Сира*, *Мораш се са мношћем венчај*, *Буриданов маџарац*, *Хајдук Вељко*, *Посао са Америком*, *Хајдук Ситанко*, *Наполеон*, *Зедра* и *Мистер долар*. Позориште се расформирало 1934. године.²³

Животићево позориште из Београда које је у октобру 1935. године гостовало у Ваљеву извело је три представе. „Дупке пуна дворања *Гранд хошела* сведочила је о популарности ансамбла... извесно је требало повести рачуна и о гледаоцима који воле уметност. Нису биле никакве вредности представе *Рајни забушанић*, *Софија*, *Зар у лифтју* и *Глишићева Ваљевска јодвала*. У паланци где нема догађаја који душевно разгаљују, ми смо очекивали пријатно освежење и нешто лепо. То значи нешто уметничко. Уместо тога Животић је са својим позориштем успео да нас насмеје и ми смо се не знајући шта би смо друго, својски смејали.”²⁴

У Ваљеву је у јулу 1936. године, десетак дана гостовао ансамбл *Београдске комедије*. Поред малобројних познатих глумачких имена у ансамблу, најеминентнији бард предратног Југословенског глумишта Добрица Милутиновић, гостовао је са *Београдском комедијом* у Ваљеву. Осврћући се на гостовање овог ансамбла записано је у листу *Наша реч*: „Са г. Добрицом Милутиновићем као гостом, приказани су, поред осталих, и комади *Алелуја* и *Ослобођење Косије Шљуке*, примљени онако како се једино и могу примити у данима врућине. Само Београдска комедија нас је могла задовољити и нечим бољим. Неким комадом ближим стварном животу, не полазећи при томе од укуса паланачке ђифтарије.”²⁵

Благоје Ивановић власник путујућег позоришта *Сложна браћа*, у писму које је упутио Одељењу опште полиције Управе града Београда, од 20. марта 1940. године, обавештава надлежне органе да ће одржати по-

²³ Фелдић, 1999/33.

²⁴ Глас Ваљева, бр. 45, 10. XI 1935, 3.

²⁵ *Наша реч*, бр. 1, 15. VII 1936, 4.

зоришне представе дана 22. и 23. истог месеца, у кафани *Ваљево* у граду Ваљевоу, и да је уредно платио потребну таксу од 40 динара.²⁶

Било је иницијатива за оснивањем професионалног позоришта у граду на извору Колубаре и пре Другог светског рата, што се и види из објављеног чланка гимназијске професорке Катарине Храњец у листу *Глас Ваљева* од 1. марта 1941. године али ће се на реализацију те идеје чекати још пар година.²⁷

Прво професионално позориште основаће се у Ваљевоу, тек после Другог светског рата, али неће бити дугог века јер ће трајати само до 1956. године, кад ће по налогу нових државних власти бити укинута.

Филм као феномен XX века, имао је своју премијеру у Паризу у децембру 1895. године, а у Београду непуних шест месеци касније, у јуну 1896. године. Започео је период страних путујућих биоскопа по Србији, а од 1906. године почиње се са отварањем сталних биоскопа. У периоду између светских ратова, број биоскопа у Краљевини СХС је убрзано растао и за првих десет година се утростручио. На територији Краљевине СХС 1919. године, било је 82 биоскопске дворане док је 1939. године тај број повећан на 413.²⁸ У односу на друге развијеније европске државе, број биоскопа био је мали, готово занемарљив.²⁹

Како Ваљево није имало стално позориште, постојала је потреба за организовањем других културних манифестација. Свој први стални биоскоп Ваљевци су добили 1910. године у кафани – пивници *Србија* ангажовањем власника Тиосава Благојевића на куповини филмског пројектора. Градске власти су биоскопу *Србија* издале дозволу за рад каква се даје циркусу, јер нису знале како да издају дозволу. Кинопројектор је купљен од Милована Нешовића из Ужица, а први кино-оператер био је часовничар из Ваљева Љуба Петровић.³⁰ Филмови су набављани преко продукције *Pate Frer*, били су неми, па су у близини платна били музичари, како би употпунили доживљај гледања филма.³¹

После Првог светског рата поред биоскопа у кафани – пивници *Србија*, у једном од познатијих ваљевских хотела власника Марка Бабића, *Гранд хойелу*, радио је биоскоп са две пројекције, дневном и вечерњом. Важност постојања биоскопа у друштвеном животу града и његов утицај на становништво Ваљева нису били занемарљиви. Како су ова два објек-

²⁶ Историјски архив Београда, Управа града Београда, 1941-2320-279.

²⁷ Ранковић, 2013, 40; Ранковић, 2002, 157.

²⁸ Димић, 1997б, 326; Југославија 1918–1988, статистички годишњак, 1989, 395.

²⁹ Совиљ, 2008/42.

³⁰ Политика, бр. 11573, 22. август 1940, 21; Радић, 2003, 103-118; Ранковић, 2002, 35.

³¹ Совиљ, 2008/42.

та по категоризацији угоститељских објеката сврставани у прву групу, да се закључити да су посетиоци биоскопских представа били имућнији грађани Ваљева, на челу са судијама, адвокатима, официрима и богатијим трговцима.

У време прославе 30 година постојања биоскопа *Србија*, његов власник Тиосав Благојевић изнео је податак да су у току три претходне деценије, грађани Ваљева погледали 2.500 филмова на 10.000 пројекција. По процени Благојевића, у претходном периоду, на биоскопским представама, било је укупно милион посетилаца. Већина филмова која је била приказивана била је из америчке филмске продукције. У току 1930. године поред *Србије* и *Гранд хојшела*, филмови су се повремено приказивали у кафани *Балкан*. Тон-филмови стигли су у Ваљево 1931. године, прво у биоскоп *Србију* а потом и у друга два биоскопа. Како се профит од биоскопа повећавао и Општина је пронашла начин да издаје дозволе за рад, тако да је део профита од ове делатности одлазио у градски буџет од 1933. године.³²

Број биоскопа у Краљевини Југославији 1934. године био је 322, а наредне 295 биоскопа. У Дринској бановини број биоскопа 1934. године био је 16 а наредне 15. До 1939. године број биоскопа у држави се повећао на 413, а у Дринској бановини на 21.³³ У граду Ваљеву је уочи Другог светског рата радило 5 биоскопа, што није био занемарљив број у односу на бановину и државу.

Понекад су у биоскопима приказивани и филмови по препоруци Министарства просвете за ученике основних и средњих школа. У биоскопу *Србија* у Ваљеву, од 20 до 27. априла 1937. године приказиван је домаћи филм *Ој лејти сиви соколе*, препоручен од стране министарства.³⁴

Уочи Другог светског рата, у Ваљеву су, поред биоскопа у пивници *Србија*, *Гранд хојшелу* и повремено у кафани *Бранковина*, почела са радом још два биоскопа. Нови биоскопи били су *Бранковина* и *Централ*. Први је отворен у склопу истоименог хотела *Бранковина*, који се тридесетих година звао *Секулић*, а други у оквиру истоимене гостионице *Централ*. Истовремено, најављене су пројекције филмова у боји, а први филм тог типа *Љубавници* приказан је у јуну 1940. године у пивници *Србија*.³⁵

О отварању новог биоскопа *Централ* у марту 1941. године остало је сведочење у *Гласу Ваљева*: „Поред два модерна хотела и два биоскопа, наш град ће ускоро имати трећи хотел *Централ*, на углу Карађорђевог и

³² Политика, бр. 11573, 22. август 1940, 21; Радић, 2003, 103-118; Совиљ, 2008/42.

³³ Статистички годишњак 1940, 1941, 376.

³⁴ Ваљевски глас, бр. 6, 28. III 1937. стр 3.

³⁵ Политика, бр. 11573, 22. август 1940, 21; Радић, 2003, 103-118; Совиљ, 2008/42.

Караџићеве улице, и уз њега трећи биоскоп. Власници овог хотела су господа Пашић и Пенезић, а закупац биоскопа је г. Миленко Грковић. Према досада извршеним радовима... излази да ће биоскоп *Централ* имати у свему добар уређај по примеру београдских... Исто тако ставиће се на разгледање публици и нова апаратура, *беишумној* типа, а која се монтира ових дана."³⁶ У биоскопу *Централ* је 15. марта 1942. године, седамнаестогодишњи Никола Радошевић, подметнуо копију Чаплиновог филма *Велики дикџајтор*. За време пројекције немачки војници су пуцали у платно, а Радошевић је завршио у затвору, из кога је игром случаја побегао и преживео Други светски рат. Ово је била једина пројекција филма *Велики дикџајтор* у окупираној Европи.

Саставни део друштвеног живота Ваљеваца, постали су биоскопи, који су поред постојећих културних и духовних институција утицали на развој грађанске свести становника града на Колубари.

Музика и сликарство

У Краљевини Југославији, постојала су три културна седишта уметничког живота: Београд, Загреб и Љубљана. Првенствено захваљујући југословенским интелектуалцима школованим у иностранству, који су се по окончаним студијама враћали у своју домовину, уметничка сцена у држави била је на европском нивоу.³⁷ У ликовној уметности и у архитектури су били најочитији европски утицаји, што се и види по садржају многобројних изложби одржаних у периоду између два рата као и по монументалним грађевинама које су настале у том периоду. Музичка уметност је имала изразит национални карактер са примесом мањих музичких утицаја суседних земаља у пограничним крајевима државе, али се њена основа базирала на класичној музици и као таква је била доминантна у градовима Краљевине Југославије.

Крајем XIX века почео је континуирани развој музичке културе у граду Ваљеву. Музика је полако ушла у куће ретких интелектуалаца у граду, потом се чула у првим основаним певачким друштвима, појавила се у школама и коначно изашла на улицу приликом прослава у граду у извођењу војног оркестра.³⁸

Гимназија је предњачила у музичком васпитању и образовању. На њену иницијативу 1906. године, основана је ваљевска певачка дружина *Чика Љуба*, чији хор су водили професори Гимназије и војни капелници.

³⁶ Глас Ваљева, бр. 8, 21. III 1941, 3.

³⁷ Димић, 1997б, 265.

³⁸ Перишић, 1997, 272.

Развоју музичког живота у Ваљеву допринео је војни капелник и композитор Јован Урбан. Компонувао је више музичких дела за време свог службовања у граду на Колубари, а Ваљевци су имали привилегију да чују њихово премијерно извођење.³⁹ Познати музички извођачи ретко су гостовали у граду. Изузетак од овог правила био је да су чланови опере Народног позоришта из Заграда: Јоцо Цвијановић, Пајо Грбо и Ђорђе Васић одржали музички концерт у *Гранд Хотелу* дана 21. јула 1928. године. На репертоару су била дела Биничког, Христића, Мокрањца, Мусорског, Пучинија, Вердија и других.⁴⁰

После Првог светског рата, на ширењу музичке културе у Ваљеву почињу да раде новоосновано певачко друштво *Чика Љуба*⁴¹ и *Грађански музички клуб*. У првим послератним годинама, у раду на музичком образовању становништва, прикључују им се Радничко уметничко друштво *Абрашевић* и Певачко друштво *Занатлија*.⁴² Најугицајнија личност из међуратног периода у музичкој култури града Ваљева био је Живорад Грбић,⁴³ професор Гимназије и руководилац Певачког друштва *Чика Љуба* и *Грађанског музичког клуба*. Ваљевски гимназијалци су, под вођством професора Живорада Грбића, организовали успешне концерте не само у свом граду него и на гостовању, о чему нас обавештава *Полиџика* од 20. маја 1929. године, која се осврнула на музички концерт који су Ваљевци одржали у Београду. И поред постигнутих одличних резултата на пољу музике, музичка друштва из града Ваљева, због међусобне нетрпељивости, личне сујете и суревњивости нису могла да се уједине у једно друштво.⁴⁴

О музичком концерту певачког друштва *Чика Љуба* одржаном 18. марта 1933. године у *Гранд Хојелу* пише лист *Глас Ваљева*. На програму су била дела Мокрањца, Милојевића, Готовца, Штолцера, Жганца и Хубада, а хоровађа је био Шенка Ива.⁴⁵

³⁹ Ранковић, 1977, 28.

⁴⁰ Глас Ваљева, бр. 4, 21. VII 1928, 3.

⁴¹ Глас Ваљева, бр. 20, 15. V 1932, 4; Хоровађа певачког друштва Чика Љубе у тридесетим годинама био је Иво Шенка. Заслужан је за увођење новог правца у друштвеној организацији хора уводећи савремену хорску технику певања са нотним инструменталним ефектима.

⁴² Ранковић, 2002, 109;

⁴³ Професор музике Живорад Грбић био је у више наврата предавач у Гимназији у Ваљеву. Најдуже се задржао као предавач у периоду од септембра 1926. до октобра 1935. године. Био је хоровађа Занатлије, Абрашевића, Чика Љубе и оснивач Градског музичког оркестра. Заслужан је за развој музичке културе у граду на Колубари.

⁴⁴ Трипковић, 1980, 200.

⁴⁵ Глас Ваљева, бр. 10, 5. III 1933, 3.

Почетком 1931. године у граду на Колубари основан је Хаваји бенд, као један од првих џез састава у Србији. Први јавни наступ имао је 7. марта исте године, а најчешће је своје композиције изводио у хотелу *Гранд* у Ваљево. Први састав овог бенда чинили су: Миле Јевтић Мутап, Брана Васић, шеф оркестра Јеленко Веселиновић, Тадија Тадић, басиста Тоша Бранковић, Љубиша Бојић, певач и дубњар Лазар Ристовић, Момчило Матић и Милорад Маријановић, који је свирао на бенџу. Поред поменутих инструмената бенд је свирао и на виолинама, контрабасу, саксофону, тамбурици, труби и клавирској хармоници. Како је био популаран и одлично свирао, оркестар је често позиван на гостовања у Београд, Крагујевац, Смедеревску Паланку, Зајечар и др.⁴⁶

Ликовна култура се није развијала у граду на Колубари, не зато што Ваљевци то нису желели, него због недостатка довољно обученог стручног кадра. Једини начин да се ликовна уметност шири међу Ваљевцима био је у оквиру Гимназије, преко наставног предмета. Изложба групе *Зоџраф*⁴⁷ под вођством младог сликара Васа Поморишца одржана је 3. децембра 1933. године; својим квалитетом и изванредном посетом остала је у сећањима грађана Ваљева. Изложбу је отворила песникиња Десанка Максимовић.⁴⁸ Групу *Зоџраф* чинили су сликари Радмила Милојковић, Јосиф Цар, Здравко Секулић, Светолик Лукић и Васа Поморишац, вајар Илија Коларевић и архитекта Богдан Несторовић.⁴⁹ Уметничке изложбе су се ретко приређивале у граду, а и кад су организоване, првенствена брига власти била је могућност избијања инцидента као на антикомунистичкој изложби из 1936. године.

Уочи Другог светског рата, покретање часова вечерњег акта утицало је на приближавање ликовне уметности грађанима Ваљева. Организатор вечерње школе био је ваљевски вајар Владета Пиперски,⁵⁰ и у групи љубитеља уметности било је двадесет полазника. Часопис *Ваљевски џлас* забележио је утиске о уметничком стварању у оквиру ове вечерње школе: „Иницијатор вечерњег акта господин Владета Пиперски, отпочео је вечерњи акт са првим основама сликарства тј. са цртежом... даде се са

⁴⁶ Ранковић, 2002, 123, 142-144.

⁴⁷ Димић, 1997б, 267; Групу Зоџраф је 1928. године основао сликар Васа Поморишац, са циљем да се супростави уметничким тенденцијама које су долазиле из Париза, заступајући идеју да уметност треба да буде нераздвојни део друштва настао на својој традицији.

⁴⁸ Глас Ваљева, бр. 46, 12. XI 1933, 4; Димић, 1997б, 294; Претходне 1932. године, песникиња Десанка Максимовић је одликована Орденом св. Саве I реда за свој песнички рад.

⁴⁹ Глас Ваљева, бр. 48, 26. XI 1933, 2; Ранковић, 2002, 128.

⁵⁰ Ранковић, 2002, 124; Ваљевски вајар Владета Пиперски је аутор споменика на Убу, посвећеном ратницима Тамнаве, палим у ратовима 1912-1918. године.

задовољством констатовати, да је преданост за овај рад исувише интензивна, да се кроз протекле часове садашњи цртежи све више уметнички уоквирују, добијају форму, свој ритам и да папир на ком се преноси позирајући модел, сва јаче оживљује... Чим се група у својим радовима покаже квалитативно јача и буде са лакоћом прелазила све основе цртања, у виду је да ће група позвати у Ваљево неколицину познатих ликовних уметника, да би излагањем својих радова дали подстрек за даљи напредак и појачали број љубитеља уметности.⁵¹

Како је изгледао атеље младог ваљевског вајара Владета Пипереског остало је забележено у листу *Ваљевски глас*, поводом интервјуа у вези са Међународном изложбом ликовне уметности у Паризу: „Ушли смо у једну малу скромну просторију, у којој смо г. Пиперског затекли при раду. Утисци и запажања који се добијају при сусретима са уметницима, увек су мање–више исти; па тако и овде; соба скромних димензија, бело кречена, препуна је вајарског материјала. У ћошковима собе нагомилани су у извесном реду разни портрети, бронзе, торза, рељефи, на столу хрпа цртежа, скице разних студија, мемоари проте Матеје Ненадовића. На два постамента постављене су студије – веће размере. Главе Илије Бирчанина и Алексе Ненадовића... то је све оно што нам у једном уметничком атељеу мора привлачити пажњу.”⁵²

Удружења грађана

У периоду после Првог светског рата значајна новина у културном животу Ваљева је била оснивање Окружног одбора за народно просвећивање. Његови задаци су били да подстиче оснивање курсева за неписмене, да одржава поучна предавања за народ и да помаже отварање народних књижница и читаоница. Предавања у Ваљеву и ваљевском крају држали су еминентни предавачи међу којима је било и професора Универзитета из Београда. Преко Народног универзитета Окружни одбор је основао часопис *Народни учитељ*, у коме су сарадници и чланови редакције били најистакнутији професори и лекари из Ваљева. Захваљујући иницијативи Окружног одбора, у Ваљеву је основана Народна књижница и читаоница 1933. године, а прве просторије додељене су јој иницијативом Ваљевске општине у кафани *Српски Краљ*.⁵³

Слична иницијатива у вези са народним просвећењем, али са мање успеха него у Ваљеву, била је покренута у свим срезовима бивше ваљев-

⁵¹ Ваљевски глас, бр. 2, 28. II 1937. стр 3.

⁵² Ваљевски глас, бр. 3, 7. III 1937. стр 3.

⁵³ Глас Ваљева, бр. 5, 29.I 1933, 1.

ске области. На основу годишњег извештаја Начелства среза колубарског од 20. јануара 1936. године упућеном Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву, види се покушај организовања државних органа да се побољшају културно-просветне прилике у срезу. Због мањка финансијских средстава и недостатка стручњака, рад на народном просвећивању био је лоше организован. Број стручних референата из културног миљеа, који је излазило на терен био је мали. У већини случајева, држава је на терен, ради народног просвећивања слала, пољопривредне ветеринарске и здравствене раднике.⁵⁴

У Краљевини Југославији у 1936. години према статистичком годишњаку било је 28.557 удружења, од тога је било: 2.225 националних удружења, 1.679 соколских, 2.393 ватрогасна, 343 туристичка и планинска, 2.088 спортских, 204 научна и уметничка, 3.453 просветна, 1.225 музичких и певачких, 3.183 хумана и припомоћна, 360 здравствених, 3.128 сталешких, 3.129 земљорадничких, 1.837 привредних, 177 академских, 434 школска, 1.086 црквених, 428 дружбених и 1.285 осталих. На простору Дринске бановине било је 1.828 удружења, од тога је било: 104 национална удружења, 121 соколско, 40 ватрогасних, 20 туристичких и планинских, 144 спортска, 15 научних и уметничких, 264 просветна, 47 музичких и певачких, 200 хуманих и припомоћних, 26 здравствених, 118 сталешких, 159 земљорадничких, 169 привредних, 14 академских, 10 школских, 51 црквено, 16 дружбених и 210 осталих.⁵⁵ Број удружења у бановини у односу на државу кретао се од 4% до 8%, као и број удружења у Ваљеву у односу на Дринску бановину.

У Ваљеву и на простору ваљевске области у међуратном периоду било је активно преко 30 удружења грађана. Нека од њих, као Удружење дечје заштите бринули су се о сиромашној деци и ратној сирочади, а у току 1919. и у првој половини 1920. године, збринули су 618 деце. Сличном проблематиком бавило се Материнско удружење. Примали су у своје домове напуштену децу, које није било мало у ваљевској области. Са циљем да помаже инвалиде, незбринуту децу, самохране мајке и удовице палих ратника, основано је 1921. године Коло српских сестара.⁵⁶

Поред ових удружења која су се првенствено бавила хуманитарним радом, у ваљевској области постојала су још и удружења са сличном делатношћу као Ваљевска женска подружина и Црвени крст. Један део удружења иако је истицао своју неполитичност припадао је режимској власти или опозицији. Позната ваљевска удружења грађана поред по-

⁵⁴ Архив Босне и Херцеговине, Краљевска банска управа Дринске бановине 1929-1941 (у даљем тексту АБиХ, КБУ ДБ), Поверљива архива – 586/36

⁵⁵ Статистички годишњак 1936, 1937, 410.

⁵⁶ Трипковић, 1980, 204.

менутих била су: Ваљевска трговачка омладина, Ваљевско занатско друштво, Соколско друштво, Радничко друштво *Абрашевић*, Народна књижница и читаоница, Јадранска стража, Друштво пријатеља Француске, Народна одбрана,⁵⁷ Литерарно друштво *Чика Љуба*, Омладински клуб интелектуалног рада *Окир*⁵⁸ и друга друштва.

Према годишњем извештају Начелства среза ваљевског од 13. јануара 1939. године упућеном Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву, у ваљевском срезу је било 18 друштава, од којих је највећу активност показивало Соколско друштво у Ваљеву, које је поред уобичајеног рада и приредби на крају године приредило и соколску изложбу и соколску забаву 3. децембра 1938. године. Ово друштво је развијало своју акцију и на селу оснивајући сеоске соколске чете. Поред Соколског друштва најактивнија друштва по извештају су била: Народна књижница и читаоница, Коло српских сестра, *Абрашевић* и спортски клубови.⁵⁹

Са фондом од 184 књиге и 146 часописа почела је рад Народна књижница и читаоница, да би тај број за осам година био увећан на 1.146 књига и 1.679 часописа. На годишњем нивоу број прочитаних књига износио је и до 2.000. Управни одбор је управљао Народном књижницом и читаоницом и одлучивао о набавци књига, часописа и листова.⁶⁰ Народна књижница је била претплаћена на четири домаћа листа, *Полиџику*, *Време*, *Правду* и *Зајредачке новостии* и један страни дневни лист *Prager Presse*, као и на два локална недељна листа *Глас Ваљева* и *Ошцаџдину*. Часописи који су стизали у Ваљево су *Јадранска сџража* и *L'illustration* и уступљени часописи од Француско-српског клуба: *Le temps*, *Excelsior*, *Journal des débats*, *L'Écho de Belgrade* и часопис *Le monde illustré*. У просторијама књижнице своје просторије су имали *Окир*, Клуб *Пријатеља Француске*⁶¹ и Удружење студената права.⁶²

Задаци Народне књижнице и читаонице су били и обележавање разних значајних јубилеја, организација важних предавања као и утицај на

⁵⁷ Ранковић, 2002, 31; Основана је у Ваљеву 1908. године.

⁵⁸ Ранковић, 2002, 100; Ранковић, 1977, 44; Формиран је у јесен 1924 године као следбеник гимназијске групе Зрак, на иницијативу Животе Ђермановића, Момчила Митровића и Николе Ковачевића.

⁵⁹ Исић, 1988/23.

⁶⁰ Трипковић, 1980, 199; Ранковић, 2002, 127.

⁶¹ Ранковић, 2002, 71; Основан је 1919. године и постојао је до 1941. године, Оснивачи су били: професори Жика Марковић и Миливоје Мандић, очни лекар Миливоје Миленковић, адвокат Живота Ђермановић и лекар Милош Пантић.

⁶² Међуопштински историјски архив Ваљево, (У даљем тексту МИАВ), Народна књижница и читаоница, кут. бр 6, фасцикла I, пр. бр 19.

интелектуални, просветни и васпитни развој својих чланова.⁶³ У току 1935. године у Читаоници одржана су предавања отвореног типа, која су имала за циљ да едукују и образују слушаоце. Предавачи и наслови излагања њихових тема били су: Терић Милорад – *Две Евроје*, Андријашевић Душан – *Тешкоће васпитања дечака и девојчица*, Павловић Љубомир – *Ваљево и Ваљевци у прошлости*, Долак Еде – *Месарик*, Дворниковић Владимир – *Религиозност модерног човека* и Савић Владимир – *Југославија – Бујарска*.⁶⁴ Поједини професори Ваљевске гимназије у току 1934–1937. године одржали су низ предавања на теме: *Љуба Ненадовић, Скоројевићи у нашој књижевности, Школске ћирилице код нас пре сто година, Наши иселеници* и друге.⁶⁵

Први књижар који је биран на једну годину је био професор Илија Смиљановић, а први председник тј. управитељ је био директор Гимназије Јован Чемеркић.⁶⁶ Приходи су остваривани од чланарине, прилога, помоћи Општине и других организација. Иако је град имао преко 10.000 становника, Народна књижница је успевала да привуче мало читалаца, годишње, од 100 до 130. У последњој години рада пред рат, народна књижница и читаоница је имала 133 члана, 2 утемељивача, 2 добротвора, 3 велика добротвора и једног почасног члана.⁶⁷ На основу годишњег извештаја из 1939. године, види се да је Књижница остварила 10.216 динара прихода од редовне чланарине, помоћи од ваљевске Основне школе *Алекса Ненадовић*, од продатих старих новина и од два друштва, *Пријатељи Француске* и *Здравствено друштво Дивчибаре*. Кад се од ове суме одузму расходи за ту текућу годину добије се сума од 176 динара, тако да се види да Књижница није остваривала никакву зараду.⁶⁸

Књижница се налазила се у центру вароши, у просторијама бивше кафане *Српски краљ*, адаптиране за ову намену. Поменути књижни фонд који је постојао пре рата уништен је у Другом светском рату. Поред ње, постојале су и књижнице других друштава, Клуб *Пријатељи Француске*, Омладински клуб интелектуалног рада (*Окир*) и друге.⁶⁹

Оснивачки одбор Кола српских сестара формиран је и у Ваљеву 20. марта 1921. године на иницијативу Даре Витановић. На првој седници

⁶³ МИАВ, Народна књижница и читаоница, кут. бр 6, фасцикла I, пр. бр 33.

⁶⁴ МИАВ, Народна књижница и читаоница, кут. бр 6, фасцикла I, пр. бр 33.

⁶⁵ Ранковић, 2013, 38.

⁶⁶ Глас Ваљева, бр. 46, 12. XI 1933, 1.

⁶⁷ МИАВ, Народна књижница и читаоница, кут. бр 6, фасцикла I, пр. бр 1; Број присутних чланова Народне књижнице и читаонице на редовној годишњој скупштини на дан 9. фебруара 1941. године био је 59, списак са њиховим именима може се наћи у наведеном фонду.

⁶⁸ МИАВ, Народна књижница и читаоница, кут. бр 6, фасцикла I, пр. бр 33.

⁶⁹ Лазаревић Илић, 1997/31.

Одбора, конституисана је Управа од 36 чланова, Надзорни одбор од 3 члана, а за првог председника Управе изабрана је Анђа Јеремић. Коло српских сестара било је и пре Првог светског рата активно у Ваљеву, где је имало свој пододбор. Ово удружење грађана Ваљева трајаће до почетка рата 1941. године и биће веома активно у свом хуманитарном раду. Радам свог огранка у Ваљеву руководио је Главни одбор у Београду.⁷⁰

Основна обавеза чланова Кола српских сестара, поред годишње чланарине, биле су добротворне активности: израда одевних предмета, организовање добротворних приредби, забава и прослава на којима је оствариван приход за помоћ сиромашним, немоћним и угроженим. Број чланица Кола српских сестара у Ваљеву се кретао од 200 до 300. Основна делатност друштва се одвијала кроз три основна правца рада. Први правац бавио се организовањем добротворних активности и радом са подмлатком друштва. Други правац базирао се првенствено на културним активностима, обележавајући годишњице од значаја за грађане државе. И трећи правац рада друштва, као основна и првобитна намена његовог постојања, био је хуманитарни рад. Активност рада Кола српских сестара одвијала се у просторијама других удружења све до 1933. године, када је откупљена кућа у Ваљеву која је постала њихово седиште.⁷¹ На иницијативу Кола и Народне одбране,⁷² 30. маја 1935. године, дошло је до преноса посмртних остатака сликарке Надежде Петровић из Ваљева у Београд где је и сахрањена два дана касније на београдском гробљу.⁷³

Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* имало је вишегодишње забране рада, због свог политичког ангажовања против државних власти. Обнављањем свог рада после Првог светског рата, број чланова се брзо увећавао. Већ у лето, друштво је имало 60 чланова што је и омогућило да се оснује мешовити хор и дилетантска (драмска) секција. Чланови *Абрашевића* су се окупљали у кафани *Македонија*, где су суботом увече приређиване вечеринке на којима је хор певао своје песме, а дилетантска секција изводила позоришна дела. Прославе Првог маја биле су прилика за *Абрашевић* да се, на парадама које су организовали, покаже у правом светлу пред грађанима Ваљева. Почетком 1932. године после вишегодишње забране, друштво *Абрашевић* је обновило свој рад. Седиште му је било у кафани *Булевар*, где су већ постојале просторије радничке синдикалне организације.⁷⁴ Иницијативу за обнову рада *Абрашевића*, 1932. године, дали су ваљевски комунисти који су и руководили друштвом.

⁷⁰ Мадић, 1992/26-27.

⁷¹ Исто.

⁷² Вардар, XXV, Календар Кола српских сестара, Београд 1937, 46-48.

⁷³ МИАВ, Одбор кола српских сестара, кут. бр. 10, фасцикла Дел, пр. бр. 21.

⁷⁴ Ранковић, 1977, 40.

Почетком 1938. године ЈУГОРАС је, уз помоћ полиције успео да избаци *Абрашевић* из радничког дома који се налазио у кафани *Булевар*, тако да је Друштво било приморано да своје седиште премести у кафану *Куманово*, а затим у Бирчанинову улицу где ће остати до забране у децембру 1940. године. Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић* неће више обновити свој рад до краја Другог светског рата. Највећу активност у ваљевском крају, *Абрашевић* је остварио у току 1934. године.⁷⁵

Соколско друштво

Половином XIX века у Европи постаје популарно а и здраво бавити се неком физичком активношћу, па је врло брзо организовано бављење гимнастиком нашло своју примену у школама. У Србији је влада имала слуха за ову нову врсту активности, те је сходно томе, већ 1863. године Министарство просвете и црквених дела донело Закон о устројству гимназија по коме је гимнастика постала обавезан школски предмет.

У Ваљеву, у новооснованој Гимназији 1870. године, један од предмета била је гимнастика, коју је предавао потпоручник Коста Укропина, официр из Штаба Ваљевске народне војске. После 20 година редовног одржавања часова из телесног вежбања у школама, због уштеде државног буџета 1890. године, законом је укинута предмет телесно и војно вежбање у основним школама и гимназијама.⁷⁶

Соколски покрет, намењен превасходно за неговање вежби тела – гимнастику, настао је у Прагу 1862. године, проширивши се на поједине европске земље. Београдско гимнастичарско друштво које је формирано 1857. године, свом имену је додало реч *Соко* 1892. године, тако да се та година обележава као година оснивања Соколског друштва у Србији.

Захваљујући учешћу неколико официра из Ваљева на Првом свесловенском и соколском слету 1901. године у Прагу, у граду на извору Колубаре долази до обнављања часова војног вежбања и гимнастике. Последња тог интересовања је оснивање Ваљевског витешко-гимнастичког друштва *Душан Силни*, 1906. године.⁷⁷ Првих година Друштво је имало око хиљаду чланова, тако да је у њега био учлањен сваки седми становник Ваљева. У години оснивања Друштво је организовало пешачке трке које су истовремено биле прве трке те врсте у Србији, а први јавни час је организовало на Преображење 1907. године. Ваљевско витешко-гим-

⁷⁵ Јовановић, 1983/18

⁷⁶ Трипковић, 1996, 223.

⁷⁷ Перишић, 1997, 279; Ранковић, 2002, 27; Тадашњи командант 17. пука у Ваљеву потпуковник Драгутин Димитријевић Апис био је и први старшина друштва Душан Силни.

настичко друштво *Душан Силни* променило је име у Ваљевско соколско друштво *Душан Силни* 1908. године. За време Првог светског рата био је прекинут рад Друштва због окупације државе.⁷⁸

После Великог рата у јуну 1920. године у Ваљеву је обновљен рад Соколског друштва *Душан Силни*, под председништвом Владе Војиновића, директора Гимназије и Јосифа Прикелмајера, локалног апотекара. Ваљевско соколско друштво *Душан Силни* поново је променило име 1921. године у Соколско друштво Ваљево. Друштво више неће мењати име, али ће у години завођења диктатуре променити свој карактер.

Законом из 1929. године, Југословенски соколски савез је постао Савез сокола Краљевине Југославије са династичко-монархистичким и полувојним карактером. Промењени су услови пријема чланова, чекало се по годину дана на полагање соколског завета. Упис је вршен по препоруци, сваки члан Друштва је имао право да служи војску три месеца мање од осталог становништва, а имали су права и на друге повластице. Поред чланарине, Соколско друштво је добијало приходе и од Општине, Банске управе, Министарства војске и морнарице и других.⁷⁹

Као један од носилаца идеологије југословенског национализма, Соко Краљевине Југославије је, од доласка на власт Милана Стојадиновића, почео да губи привилегован положај. Идејни творац прогона југословенских националиста и њихових организација био је Антун Корошец. Соколском друштву су смањене материјалне донације, отпочео је притисак на чланство и уведене су административне забране за његово ширење.⁸⁰

Први окружни слет Сокола одржан је у Ваљеву 12. јуна 1932. године на коме је учествовало мало мање од хиљаду вежбача из Београда, Шапца, Аранђеловца, Обреновца, Лајковца, Лазаревца, Љига, Горњег Милановца и Ваљева.⁸¹ Истих година, у селима се стварају Соколске сеоске чете, а она коју је водио учитељ Михаило Петровић Мингеј у Поћути била је најбројнија. На основу класификације из 1933. године, Соколско друштво Ваљево сврстано је у другу групу друштава Жупе Београд.⁸²

Друштво је основало читаоницу са око 200 књига, набављен је нов модеран разбој за вежбање, и основана Дечја соколска академија 1933. године. При друштву је радила и позоришна секција коју су водиле професорке Катарина Храњец, Мира Коплић и Сати Пајевић – Сошић, учитељица Милојка Ивковић и чиновница Оливера Јелић.⁸³ Соколана – дом

⁷⁸ Трипковић, 1996, 277.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Димић, 2012, 180.

⁸¹ Ранковић, 2002, 126.

⁸² Трипковић, 1996, 278

⁸³ МИАВ, Соколско друштво – Ваљево. кут. бр. 5, фасцикла Дел, пр. бр. 2.

Соколског друштва Ваљево, адаптирана бивша жандармеријска штала, добијена је од Општине у мају 1935. године. Уочи прославе тридесет година од оснивања Соколског друштва Ваљево, Градско поглаварство се огласило објавом од 6. јуна 1936. године: „У недељу 7. маја овог месеца Соколско Друштво у Ваљеву прославиће тридесетогодишњицу свога постојања... потребно је да тога дана у дочеку као и у прослави учествују сви грађани... сви тротоари и домови испред кућа морају бити најбрижљивије почишћени... своје домове окитити заставама и цвећем.”⁸⁴

Тридесетогодишњица од оснивања Сокола обележена је у Ваљеву свечаном поворком, слетом и штампањем два броја *Соколских њоклича* и *Сјоменице о тридесетогодишњем раду Соколској друштва Ваљево, 1906–1936*. Поводом прославе тридесетогодишњице снимљен је филм о овој соколској свечаности.⁸⁵ Због одлуке Краља Петра II да се прихвати кумства соколској застави у Ваљеву, *Соколски њоклич* је написао: „Морална награда за пожртвовани рад овог друштва јесте високо одликовање које је дошло са највишег места, од првог Сокола – одлука нашег младог и љубљеног Краља Петра II да се прими кумству наше заставе. Ово величанствено одликовање нашег друштва, велика је морална награда за соколске раднике.”⁸⁶

У периоду од 1935. до 1937. године, старешина Сокола је био артиљеријски пуковник Љубо Новаковић, али је истовремено био и председник Стрељачке дружине *Илија Бирчанин* и Кола јахача *Кнез Михаило*. За време мандата пуковника Новаковића, основан је позоришни одсек *Соколској друштва Ваљево*, који је имао своју прву премијеру 14. марта 1937. године, са задатком уздизања моралне и националне свести локалне средине.⁸⁷

Савез Сокола Краљевине Југославије у 1935. години имао је 25 жупа, 877 друштава, 1.429 чета. Број чланова је био 23.951, чланица 144.765, омладине 128.886, што је укупно било 297.602. Соколских домава је било 211, вежбаоница 1.588, летњих вежбаоница 1.581, јавних наступа 4.612 и осталих приредаба 4.336.⁸⁸

Соколска жупа Београд, коју су чинила друштва из Београда и околине, дела Срема, Баната, Мачве, Колубаре, Кечера и Шумадије до Опленца, имала је пред рат око 25.000 чланова. Службени орган соколске жупе Београд био је *Око соколово*.⁸⁹ Соколско друштво Ваљево је 1938. године

⁸⁴ МИАВ, Општина града Ваљева 1879–1944. кут. бр. 182, фасцикла II, пр. бр. 410.

⁸⁵ Соколски поклич, бр 1, 31.V 1936, 3; Ранковић, 2002, 132.

⁸⁶ *Соколски њоклич*, бр 2, 7.VI 1936, 2.

⁸⁷ Ваљевски глас, бр. 3, 7. III 1937. стр 2.

⁸⁸ Статистички годишњак 1936, 1937, 410.

⁸⁹ Жутић, 1991, 264.

имало 581 члана и 230 чланица, нараштајаца и нараштајки 163 и 107 деце. Велики број чланова Сокола чинили су ваљевски гимназијалци, који су једини у међуратном периоду од свих ваљевских школа имали гимнастику као обавезан наставни предмет.⁹⁰

Уочи рата, у Соколском друштву биле су уобичајене свађе и расправе у вези са расподелом добијених финансијских средстава као и са проблемима дисциплине. Професор Никола Храњец искључен је из Друштва јер је био оптужен за клевету, против Друштва, за диктаторско понашање унутар Друштва и да је радио алкаво, саботирајући рад Друштва Сокола. Главна замерка на рад Храњеца је била објављивање чланка под именом *Пајенић ваљевских комуниста*, објављен у листу *Балкан* 30. октобра 1937. године, због чега је и првенствено покренут дисциплински поступак против њега, који се окончао његовим избацивањем из Соколског друштва Ваљево. Старешина удружења је молио у писму, од 15. јануара 1938. године министра просвете, да професора Николу Храњеца, бившег уредника часописа *Соколски њоклич*, гласила Соколског друштва Ваљево, премести из Ваљева у неки други град.⁹¹ У допису Старешинству Соколског друштва Ваљева од 20. марта 1938. године на површину је изашао лични сукоб између начелника Друштва Васе Боришева и члана Управе Драгутина Рогића у вези са међусобним личним оптужбама, око нерада и око присвајања финансија. Рогић је оптуживао Боришева да прима плату од 300 динара а да није адекватно ангажован у раду друштва, док се контра оптужба односила на злонамерност и лењост, па је овај сукоб била приморана да решава централа.⁹²

При Соколском друштву Ваљево постојала су три фонда. Први је био Социјални фонд витешког краља Александра I ујединитеља чији је основни циљ био помагање сиромашних и социјално слабих категорија друштва. Привремени фонд за непокретно имање је други фонд, чији је задатак био да се створи новчана резерва за потребе Друштва. И последњи фонд је био Фонд Зорке и Светозара Гођевца за помагање сиромашним ученицима.

Последња Скупштина Соколског друштва Ваљево одржана је у фебруару 1941. године, на којој је старешина постао пуковник Лојзе Кумер. Завршетком Другог светског рата није дозвољена обнова рада Сокола, тако да је уместо њих основан Гимнастички савез 1948. године.

⁹⁰ Трипковић, 1996, 280.

⁹¹ МИАВ, Соколско друштво, кут. бр. 9, фасцикла I, пр. бр. 3.

⁹² МИАВ, Соколско друштво, кут. бр. 6, фасцикла VI, пр. бр. 4.

Summary

In the first half of 20th century, cultural life in Valjevo was not so developed. As there were no professional cultural associations, the overall cultural scene was based on guest appearances of theaters, then cinema, amateur music and theatre societies. The main event in culture in between two World Wars was the founding of Local Committee for people's education. The National University as well as National library were directly involved in creation of this Committee. Being that town of Valjevo was part of Drina province from 1929, newspapers published in period from dictatorship to Second World War elaborated mostly on political situations and opinions of Sarajevo, with not so much space dedicated to cultural life of Valjevo. The most notable newspaper names were: *Glas Valjevo* (Voice of Valjevo), *Naša reč* (Our Word), *Sokolski poklič* (The voice of Sokol movement), *Valjevski glas* (Valjevo's voice).

Publishing was very modest, due to high prices of books. Books were not available to everyone, although the town had five bookstores. Townspeople, in most cases, could not afford to buy a book. The cheapest form of entertainment were cinema shows, which in return resulted that from 1910, when first cinema was opened, four more opened in Valjevo by the beginning of Second World War. The guest appearances of theater troops, regardless if those were professional or amateur shows, somehow seemed to underestimate Valjevo's audience. Based on the local newspaper reviews of the plays, it was clear that townspeople were not so pleased with repertoire, nor they thought that the quality of performances was on some high level. Most responsible for the development of musical culture in Valjevo were primarily: Živorad Grbić, professor of Gymnasium in Valjevo, Ivo Šenka choirmaster of Choral Society "Čika Ljuba" and Jovan Urban, a military bandmaster and composer, and for the development of artistic culture worth mentioning is Valjevo sculptor Vladeta Piperski. The most significant and most numerous civic associations in Valjevo were: Sokol Movement, the National Library and Reading Room with "Okvir", Circle of Serbian Sisters and folk ensemble Abrašević. These associations, as well as many other which were located in Valjevo were directly or in large percentage influenced by government institutions or were under influence of opposition or forbidden parties, which only means one thing – at that time, Valjevo's cultural life, as well as cultural life in other parts of country was directly controlled by political opportunities.

Извори и литература

Архивски извори

Међуојшћински исторјиски архив Ваљево

- Фонд: А.1.2-4.5. Општина града Ваљево 1879–1944 (МИАВ, ОГВ 1879–1944, кут. инв. бр. 182)
- Фонд: А.4.2.137. Народна књижница и читаоница (МИАВ, кут. инв. бр. 6)
- Фонд: А.7.3.297. Одбор кола српских сестара (МИАВ, кут. инв. бр. 10)
- Фонд: А.7.6.299. Соколско друштво (МИАВ, кут. инв. бр. 5, 6, 9)

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

- Краљевска банска управа Дринске бановине 1929-1941; (АБиХ, КБУ ДБ) – Поверљива архива

Архив Југославије:

- Министарство просвете Краљевине Југославије

Исторјиски архив Београда

- Управа града Београда

Објављени архивски извори

- Југославија 1918–1988, *статистички годишњак*, 1989, 395 – Југославија 1918–1988, *статистички годишњак*, Савезни завод за статистику, Београд 1989.
- *Статистички годишњак 1934–1935*, 1936, 332 – *Статистички годишњак 1934–1935*, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1936.
- *Статистички годишњак 1936*, 1937, 410 – *Статистички годишњак 1936*, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1937.
- *Статистички годишњак 1940*, 1941, 374, 376 – *Статистички годишњак 1940*, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1941.
- *Литература*
- Андрић, 1985, 194 – Андрић Љубисав, *Ваљево од осниња*, Ваљево 1985.
- Вујић, Сикирица, Нинић, Јоксимовић, Илинчић, Трипковић, 1967, 164-165, 238 Вујић Јеротије, Сикирица Милан, Нинић Милан, Јоксимовић Зоран, Илинчић Милован, Трипковић Милан, *Ваљево њаг уснианика*, Ваљево 1967.
- Димић, 1997а, 453 – Димић Љубодраг, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, Књига I. Друштво и Држава, Београд 1997.
- Димић, 1978, 265, 276, 294, 326 – Димић Љубодраг, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, Књига III. Политика и Стваралаштво, Београд 1997.
- Жутић, 1991, 264 – Жутић Никола, *Соколи*, Београд 1991.
- Перишић, 1997, 272, 279 – Перишић Мирослав, *Ваљево, њаг у Србији крајем 19. века*, Ваљево 1997.
- Ранковић, 1977, 28, 36, 40, 44 – Ранковић Здравко, *Култура у историји ваљевској краја*, Ваљево 1977.

- Ранковић, 2002, 27, 31, 35, 71, 96, 98, 105, 107, 109, 123, 124, 126, 127, 132, 133, 142-144, 157 – Ранковић Здравко, *Ваљевски крај у XX веку*, Ваљево 2002.
- Ранковић, 2013, 38, 40 – Ранковић Здравко, *Ваљевке*, Ваљево 2013.
- Трипковић, 1980, 73, 189, 199 – 201, 202, 204 – Трипковић Милан, *Ваљево 1900–1941*, Ваљево 1980.

Чланци

- Димић, 2012, 180 – Димић Љубодраг, *Просвејџна и културна политика владе Милана Стојадиновића и њени кријичари 1935–1938*, у: *Стојадиновић Милан: политика у време глобалних ломова*, Београд 2012.
- Исић, 1988/23 – Исић Момчило, *Извештај начелства среза ваљевској за 1938. годину*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, 1988/23.
- Јовановић, 1983/18 – Јовановић Жарко, *Ваљевски „Абрашевић” у првим борбеним редовима радничке класе у периоду између два светска рата 1919–1941*, Гласник историјског архива у Ваљеву 1983/18.
- Лазаревић Илић, 1997/31 – Лазаревић Илић Драгана, *Народна књижница и читалоница у Ваљеву од 1933 до 1941. године*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву 1997/31.
- Мадих, 1992/26-27 – Мадих Милча, *Коло српских сестара – Ваљево 1921–1941*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву 1992/26-27.
- Радић, 2003, 103-118 – Радић Снежана, *Живи људи на илацину*, у: Јоксимовић З. Ранковић З. (ур), *Колубара – Велики народни календар за простију 2001*, Ваљево 2003.
- Совиљ, 2008/42 – Совиљ Милан, *Свети „Покрећних слика” у Ваљеву, Ваљевски диоскоји и филмске пројекције тридесетих година XX века*, Гласник историјског архива у Ваљеву 2008/42.
- Трипковић, 1996 – Трипковић Зоран, *Гимнастика и Соколско друштво у Ваљеву*, Ваљевац – Велики народни календар за преступну 1996, Ваљево 1996.
- Фелдић, 1999/33.– Фелдић Драган, *Гостовања у Ваљеву Народној позоришта Дунавске бановине у Пожаревцу раних тридесетих година*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, 1999/33.

Штампа

- *Ваљевски глас*, Ваљево 1937.
- *Вардар*, Београд 1937.
- *Глас Ваљева*, Ваљево 1928, 1931– 1935, 1941.
- *Наша реч*, Ваљево 1936.
- *Найред*, Ваљево 1993.
- *Соколски поклич*, Ваљево 1936.